

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.192>
УДК 94(477)351.862.4“1985/1991”

Олена СТЯЖКІНА

докторка історичних наук, провідна наукова співробітниця,
відділ історії України другої половини ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
fotodonetsk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2781-4261>

«ПОЧАСТИШАЛИ ВИПАДКИ ВІДМОВИ...»: НИЗОВА МЕРЕЖА СЕКРЕТНИХ СПІВРОБІТНИКІВ КДБ УРСР В УМОВАХ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ 1985—1991 рр.

У фокусі статті — аналіз діяльності та настроїв агентів та довірених осіб КДБ УРСР у період у 1985—1991 роках. **Завдання роботи** сконцентровані навколо питань про те, як КДБ вербувало секретних співробітників, як змінювалася їх чисельність, як вони використовувалися, як та чому змінювалися настрої агентури в означений період, як на зміну поведінки агентури реагували співробітники органів КДБ. **Методологічною основою** аналізу є концепція дієздатності. **Наукова новизна.** Агентуру розглянуто не як безсуб'єктні частини механізму політичного контролю, а як індивідів, які були здатні як на покору, так і на протидію КДБ в умовах, коли ця протидія стала можливою. **Основні результати.** З'ясовано, що у 1985—1991 роках КДБ УРСР продовжував формування кола осіб, які з різних міркувань надавали КДБ інформацію про своє оточення, «сигналізували» про «антидержавні» настрої певних людей, погоджувалися на здійснення провокацій, збір компрометуючих матеріалів тощо. Доведено, що, якщо у 1986—1987 році секретні співробітники покійрно виконували покладені на них функції, то у наступні роки вони почали виявляти тривогу щодо своєї діяльності, а згодом й взагалі відмовлятися від співпраці. Підраховано, що за два роки: 1987—1989 рр. — загальна кількість агентів КДБ УРСР

Цитування: Стяжкіна О. «Почастішали випадки відмови...»: низова мережа секретних співробітників КДБ УРСР в умовах системної кризи 1985—1991 рр. *Український історичний журнал*. 2024. № 6 (579). С. 192—219. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.06.192>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

зменшилася майже на десять тисяч осіб. Головними причинами відмови сексотів продовжувати співпрацю був страх втратити репутацію в очах ближнього кола. Агенти наполягали на неморальності подібної співпраці та на її недоцільності в умовах політики гласності. Шукаючи рішення щодо збереження агентури, співробітники КДБ УРСР сходилися у думці про готовність поставити співпрацю на контрактну основу та знищити всі агентурні справи та інші документи, які могли нашкодити репутації секретних співробітників.

Ключові слова: секретні агенти, КДБ УРСР, вербування, співробітники КДБ, національне відродження.

«Останнім часом частішали випадки відмови агентури від співробітництва з органами КДБ через правову незахищеність і побоювання негативних наслідків можливої розшифровки. Окремі агенти заявили, що під впливом засобів масової інформації вони переглянули своє ставлення до взаємодії з органами КДБ і вважають її протиправною, а також аморальною»¹. Такий висновок зроблено в аналітичній записці КДБ УРСР за результатами вибіркового опитування агентів та довірених осіб у січні 1989 р. Цю ситуацію було сприйнято як украй тривожну й таку, що потребує запровадження заходів щодо її поліпшення. Варто зазначити, що це був унікальний випадок в історії радянських спецслужб, адже до того, суспільна думка агентів ніколи не розглядалася як потенційна небезпека для роботи КДБ та як причина для пошуків тактики та стратегії роботи з ними.

Мета цієї статті — аналіз діяльності та настроїв агентів й довірених осіб КДБ УРСР у період так званої перебудови. Хто такі агенти та довірені особи КДБ? На чію користь вони використовувалися органами держбезпеки в період кризи радянської системи та відновлення української незалежності? Як криза довіри до радянських органів та політичних інститутів вплинула на поведінку агентів? До яких методів вдавалися співробітники КДБ УРСР, щоб запобігти втратам агентури та їхньої лояльності? Якою була кількість агентури та динаміка їхньої чисельності? Чи змінювалися та як змінювалися люди, які постали перед вибором або зберегти вірність імперії, або спробувати жити за власними правилами? Пошуки відповідей на ці питання є завданнями роботи.

Хронологічні межі дослідження зорієнтовані на ті політичні процеси в УРСР, що зумовили та спрямували суспільство на боротьбу за відновлення незалежності. У період так званої перебудови 1985—1991 рр., а особливо в період «третьої національної революції» [1, С. 8] 1989—1991 років усі радянські державні структури та інституції зіткнулися із викликом вибору стратегії майбутнього. Частина з них поступово віднаходила своє місце у парадигмі національного визволення. Інші — залишалися майже непохитними у виконанні завдань метрополії. Комітет державної безпеки СРСР був серед тих установ, чия націленість на збереження Радянського Союзу в його соціалістичній та імперській парадигмі, була найбільш послідовною. Однак ця послідовність не означала мо-

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ), м. Київ. Ф. 33. Оп. 3. Спр. 17. Арк. 8.

нолітності, повної єдності та суцільної згоди. Одним з перших розламів консолідації КДБ у боротьбі проти національного відродження стала зміна позиції агентури, довірених осіб, інформаторів. Оскільки фокус дослідження спрямований на аналіз практик поведінки людей, то у методологічному підґрунті роботи закладено концепцію дієздатності [2—4]. Цей методологічний підхід дозволяє розглядати співробітників та агентів КДБ не тільки як технологічні частини механізму політичного контролю та репресій, а і як дієвців, що на певних ділянках або на певних етапах своєї діяльності могли «приватизувувати владу» та делегувати дієздатність на рівень окремих індивідів.

У тексті вживатимуться терміни «агентура», «довірені особи» та «секретні співробітники» («сексоти»). Перші два — згідно з їх тлумаченням в «Єдиному словнику чекістської термінології», виданому в Москві 1988 р. Відповідно до нього, «агентура органів КДБ СРСР — основний засіб оперативної діяльності органів КДБ СРСР, що використовується в цілях забезпечення державної безпеки СРСР... Агентура являє собою спеціальний інститут, що складається з агентів, резидентів, утримувачів конспіративних та явочних квартир, залучених шляхом вербовки до секретного співробітництва з органами КДБ» [5, С. 14].

«Довірена особа» — радянський громадянин, який на запит органів державної безпеки повідомляє їм про факти, що заслуговують на оперативну увагу, а також виконує окремі доручення на підставі встановлених з ним довірливих стосунків» [5, С. 154]. Термін «секретні співробітники» — калька з російської мови репресивного апарату. Вираз «секретные сотрудники» (рос.) щодо практики роботи контррозвідувальних органів було введено у червні 1918 р. на I конференції співробітників ВНК, якою було ухвалено документ «Короткі вказівки для ведення розвідки». Там, зокрема, визначалось, що «цілком таємні відомості, що надходять із середовища, яке обстежується, називаються секретними відомостями. Особа, що знаходиться у згаданому середовищі, або така, що близько стикається з ним, й повідомляє секретні відомості, називається секретним співробітником» [6, С. 380].

Скорочення російського варіанту — «сексоти» — ввійшло в побутову мову для означення осіб, які співпрацювали із репресивними органами, надаючи їм інформацію про своїх близьких, друзів, колег тощо. Воно мало вкрай негативне забарвлення та було синонімом слів «донощик», «стукач».

До аналізу взято лише ту частину агентури та довірених осіб, які проявляли себе та діяли всередині українського суспільства*.

* За межами дослідження залишено пласт агентурної роботи, пов'язаний із розвідувальними та контррозвідувальними функціями для радянського режиму. Варто зазначити, що опрацьовані джерела не містять інформації про кризовий стан агентури цих напрямів діяльності КДБ УРСР.

Історіографія та джерела

Дослідження процесів взаємодії співробітників органів КДБ УРСР (ОДПУ—НКВС—МДБ) з агентурою та довіреними особами є доволі проблематичним для українських істориків. Першою перешкодою є той факт, що значна частина архівних матеріалів була знищена та/або вивезена до Москви [7—8]. А тому діяльність агентів може бути вивчена лише опосередковано — не через їхні персональні справи, а через довідки та аналітичні записки, які складали за результатами діяльності агентури та довірених осіб співробітники КДБ УРСР.

Друга проблема, яка обтяжує перспективи наукового пошуку, полягає в неможливості верифікувати правдивість агентурних справ, котрі було заведено на тих чи інших людей. В. Тольц, працюючи з документами КДБ СРСР, звернула увагу на той факт, що ця установа відкривала агентурні справи на людей, які не мали уявлення про те, що КДБ вважає їх своїми агентами [9, С. 4]. Дослідниця стверджує, що подібна практика могла бути застосованою як для «покращення» звітності шляхом приписок, так і з метою компрометації когось у майбутньому [9, С. 5]. З урахуванням радикалізації настроїв у висуванні вимоги незалежності України багатьма громадянами, «приписування до агентури» наприкінці 1980 — на початку 1990-х рр. могло бути використано й задля шантажу та/або навіть помсти за відмову у співпраці.

Ще одну пересторогу означив С. Білокінь. Він зауважив, що «дослідження сексотів як соціальної групи ускладнюється не лише з огляду ... на цензуру внутрішню, авторську. Раз-у-раз трапляються імена, називати які не хочеться навіть тоді, коли співробітники КГБ—СБУ відповідні справи вже розсекретили» [10, С. 46].

Однак проблема включеності агентів та довірених осіб у діяльність КДБ СРСР та УРСР представлена у численних розвідках істориків, оскільки, за влучним твердженням С. Білоконя, «сексоти були елементом державного управління в СРСР» [10, С. 40] та необхідною структурою для всіх видів діяльності Комітету державної безпеки. У цьому контексті агентура означена та частково проаналізована у загальних працях Дж. Дзяка [11], К. Ендрю та О. Гордієвського [12], К. Ендрю та В. Мітрохіна [13], Дж. Федор [14], Е. Найт [15], Є. Альбац і К. Фіцпатрік [16], присвячених історії КДБ. Специфічна діяльність агентів, яку було спрямовано на проникнення у дисидентські, релігійні, протестні спільноти в республіках СРСР та у країнах «соціалістичного табору», частково представлена у роботах Б. де Джонга [17] А. Стрейкуса [18], П. Канака та Я. Коура [19], С. Жука [20] й ін.

Діяльність сексотів, спрямовану на контроль та потенційну дискредитацію Михайла Грушевського, його брата Олександра розглянуто у праці О. Юркової [21]. Попри те, що аналізований авторкою період 1924—1931 рр. знаходиться на значній відстані від «перебудови», матеріали, вивчені дослідницею, дозволяють зрозуміти механізми роботи сексотів та зафіксувати певну тяглість і незмінність методів їх роботи у середовищі української інтелігенції.

Новаторська монографія Ю. Шаповала, фокус якої спрямований на вивчення життя та діяльності О. Довженка «очима», а точніше «донесеннями» ін-

форматорів, містить багатий фактичний та аналітичний матеріал щодо багатьох утаємничених від широкого загалу процесів [22]. Ідеться про інструкції щодо порядку вербування агентів, специфіку роботи з ними у республіканських «чекістів», характер та формат письмових свідчень-донесень, їх використання задля контролю діяльності митця. «Внутрішня кухня» підготовки та використання агентів, проаналізована у монографії, дає можливість зафіксувати той факт, що незважаючи на відмінності історичних контекстів, взаємодія агентів та «чекістів» мала стале спільне підґрунтя, у основі якого був страх, готовність до покори навіть через зраду персональних переконань та власних друзів.

Ретельний аналіз роботи КДБ з агентурою — процеси вербування, орієнтовні масштаби агентурної мережі, діяльність у середовищі дисидентів кінця 1960 — початку 1970-х рр. у межах оперативної справи «Блок» — представлено у статті Б. Паски. Автор детально аналізує, як працівники КДБ розробляли лінію поведінки агентів, обмежували активність, або навпаки — спонукали до ініціатив, в який спосіб агенти досягали результатів та звітувалися про них [23]. Персональний вимір — людські історії стосунків між агентами та оперативниками КДБ, між агентами й тими, проти кого вони працювали — широко представлені у книжці Е. Андрущенка [24].

О. Бажан у своїх працях, присвячених періоду «перебудови», акцентував увагу на діяльності КДБ, спрямованій проти неформальних об'єднань взагалі та Народного руху зокрема. Попри те, що проблема агентури не була завданням наукових розвідок автора, історик побіжно окреслив роль агентів у операціях, пов'язаних із намаганням КДБ УРСР впливати та/або контролювати ситуацію із розгортанням антирадянського, антиімперського національного руху [25—26].

В цілому доробок істориків дозволяє констатувати започаткування процесу вивчення діяльності агентури КДБ у різні періоди та в різних країнах. Історики окреслили та почасти проаналізували використання та специфіку функціонування «сексотів» на різних напрямках діяльності КДБ, і у першу чергу — задля нейтралізації протестних рухів, дискредитації лідерів опору, припинення контактів та/або допомоги з боку Заходу.

Відкриття архівних фондів СБУ дозволило зробити наступний крок та подивитися на агентуру й довірених осіб з погляду проявлених ними настроїв, побоювань, страхів. Крім того, документи, які зберігаються у фондах ГДА СБУ, а також ті, що опубліковані у відомчих збірниках «Сборник КГБ СССР», «Труды Высшей школы КГБ», дають можливість оцінити масштаби залученості агентів різних управлінь органів держбезпеки до «оперативної роботи» в економіці, політиці, соціальній сфері. Аналіз нових практик та способів дії потенційних та реальних агентів став можливим і завдяки публікаціям спогадів співробітників КДБ, дисидентів, учасників руху опору, пересічних громадян доби «перебудови». Юридичні підстави діяльності агентури та агенти, зафіксовані у законодавчих актах та актах виконавчої влади, які не завжди хронологічно збігаються з обраним періодом, оскільки законодавці явно «не встигали» за стрімким перебігом подій.

Вербування: юридичні підстави

Вербування агентури в означений період здійснювалася згідно із наказом голови Комітету державної безпеки СРСР № 00140 від 4 липня 1983 р. «Про введення у дію Положення про агентурний апарат та довірених осіб органів державної безпеки СРСР». Варто зазначити, що сутнісно цей документ мало чим відрізнявся від попередніх інструкцій [22, С. 81—126]. Змін зазнала лише лексика, якою описувався державний устрій та його реальні та уявні вороги.

Відповідно до тексту положення, основу агентурного апарату мали складати «віддані справі комунізму та соціалістичній вітчизні радянські громадяни», «вони здобуваються на ідейно-політичному підґрунті та за дотримання принципу добровільності»². Але «там, де є потреба», агентів можна вербувати з числа осіб, що потрапили під антирадянський вплив, або були засуджені раніше за участь в антирадянській діяльності «з числа націоналістичних, реакційних церковно-сектантських та інших ворожих елементів»³. У процесі вербування таких осіб дозволялося використовувати компрометуючі матеріали, а також матеріально або персонально заохочувати. За «потреби», можна було також вербувати осіб, які здійснили державні або інші злочини та перебували у місцях ув'язнення. Згідно з положенням, перешкодами щодо залучення особи до співпраці із КДБ були «душевний та фізичний недуг, низькі моральні якості, балакучість, замкненість, упередженість, боягузтво»⁴. Вербування агента закріплювалася письмовим зобов'язанням (підпискою), розпискою про отримання винагороди, негласною документацією процесу вербування. Після вербування у цілях конспірації для агента (разом із ним) обирався псевдонім.

На відміну від агентів, довіреним особам не давали псевдонімів, на них не заводили персональні справи, з них не вимагали підписки та не змушували робити письмові звіти та повідомлення, інформацію, як правило, отримували усно. Однією із значущих відмінностей між агентами та довіреними особами був той факт, що останніх ніколи не підбирали серед «злочинців, антирадянських елементів, ворогів».

«Положення про агентурний апарат та довірених осіб органів державної безпеки СРСР» «захищало» від вербування політичну еліту СРСР. Відповідно до п. 3.15 документа, заборонялося вербувати членів КПРС і ВЛКСМ, обраних до партійних та комсомольських комітетів (бюро), секретарів первинних партійних і комсомольських організацій, відповідальних і технічних працівників партійного та комсомольського апарату, політичних органів збройних сил, депутатів Верховної Ради СРСР, Верховних Рад союзних та автономних республік і місцевих рад народних депутатів, співробітників профспілкових органів, суду та прокуратури використовувати в якості агентів, резидентів, утримувачів явочних

² Приказ председателя Комитета государственной безопасности СССР. 4 июля 1983. № 00140. С. 8. URL: https://s.kgb.arhivi.lv/public/psrs_vdk_pavele_1983_00140/psrs_vdk_pavele_1983_00140.pdf

³ Там же. С. 8.

⁴ Там же. С. 11.

та конспіративних квартир⁵. Також не рекомендувалося використовувати як довірених осіб керівників підприємств, установ, організацій, навчальних закладів, радгоспів, колгоспів, командування військових частин, з якими оперативний працівник підтримує ділові офіційні стосунки (п. 5.3)⁶.

Ці застереження визначали ієрархію державних та силових структур режиму*: партійні органи, збройні сили, суди та прокуратура мали бути забезпечені від свавілля органів безпеки, а останні мали знаходитися у повному підпорядкуванні партійним органам. Варто зазначити, що «Положення про агентуру» забезпечувало й ментальне здоров'я представників еліти. Згідно з п. 4.8, в агентурних повідомленнях «не допускався дослівний виклад наклепницьких вигадок стосовно керівників КПРС та радянського уряду»⁷.

Напрями використання агентури та довірених осіб збігалися з основними лініями роботи КДБ, які було визначені у «Положенні про Комітет державної безпеки і про його органи на місцях» від 9 січня 1959 р. У ньому завдання КДБ та його агентури на «внутрішньому фронті» було прописано детально: «б) боротьба зі шпигунською, диверсійною, терористичною та іншою підривною діяльністю ... закордонних антирадянських центрів та їх агентурою всередині країни; в) боротьба із ворожою діяльністю антирадянських та націоналістичних елементів всередині СРСР» [27, С. 155].

Швидкість політичних змін в УРСР та інших радянських республіках не збігалась із швидкістю коригування законів, положень та інструкцій щодо майже всіх сегментів суспільства. У тому числі й тих, які визначали компетенцію та регламентували діяльність КДБ. «Положення» від 1959 р. зберігало чинність до 16 травня 1991 р., коли було ухвалено закон про органи державної безпеки СРСР. У цьому акті напрям боротьби з «антирадянськими» та «націоналістичними елементами» був відсутній. Тож, по суті, власне буква нового закону заперечувала або принаймні ставила під сумнів легітимність попередніх, буквально вчорашніх, дій оперативного складу КДБ УРСР. За спогадами колишнього співробітника районного відділу КДБ В. Ушенка, на практиці зміни в оцінці українського націоналізму сталися за півроку до ухвалення закону. В. Ушенко зазначив, що вже в листопаді 1990-го надійшов цілком таємний наказ голови КДБ СРСР про внесення змін до «Біблії контррозвідника» — «Класифікатора». Цілі роз-

⁵ Там же. С. 13.

⁶ Там же. С. 23.

* Наказ НКВС СРСР «Про заборону вербування декотрих категорій партійних, радянських, господарських, професійних та громадських організацій» від 26 грудня 1938 р. (Лубянка: Сталин и ГУГБ НКВД: 1937—1938. С. 631—632) став першим документом, який припиняв навіть саму можливість агентурно-оперативної розробки функціонерів. На практиці спроби співробітників органів НКВС—МДБ завербувати партійних і радянських працівників траплялися й у подальші роки, однак щоразу припинялися вказівками з Москви. Остаточний «порядок» взаємодії склався після смерті Й. Сталіна, що й було неодноразово наголошено у чинних інструкціях та положеннях.

⁷ Приказ председателя Комитета государственной безопасности СССР. 4 июля 1983. № 00140. С. 16.

діли, серед яких і «годувальник» — «Український буржуазний націоналізм» було вилучено» [28, С. 173]. Колишній оперативник наголошує, що «всі справи оперативного обліку з цим забарвленням були припинені, самі справи було знищено по акту в присутності не менше двох офіцерів, а акти були надіслані в спеціальний архів 10 відділу* КДБ УРСР» [28, С. 173].

Не меншою проблемою виявилися і зміни, пов'язані з виборчими процесами. Спочатку — через впровадження закону про держпідприємство від 30 червня 1987 р. та вибори директорів підприємств і виробничих об'єднань — сталося порушення норми щодо довірених осіб, яких не можна було вербувати з числа керівників різних рангів. На ділі ж вийшло, що не менше 20 % довірених осіб були саме керівниками або директорами державних заводів, фабрик, шахт тощо [29, С. 15].

Далі — через вибори до місцевих рад та до Верховної Ради. У результаті виборів, що відбулися 4 березня 1990 р., у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській областях комуністи опинилися в опозиції, оскільки перемогу здобули позапартійні кандидати. Ця ситуація створила правову колізію та посилила ситуацію як юридичної, так і інституційної невизначеності щодо роботи з агентами. Голова Бережанського районного відділу управління КДБ у Тернопільській обл. А. Мірошниченко нарікав на те, що «декотрі нормативні акти стали нам загісні», оскільки зовсім неясно, «що робити з агентом, обраним до Ради або таким, що перейшов на роботу до виконкому. Раніше, не замислюючись, відповіли би — виключити, а справу знищити. А зараз?» [30, С. 41].

Голова районного відділу КДБ Бережанського р-ну, як і багато інших співробітників КДБ УРСР, опинилися перед складним вибором: або діяти згідно з положенням 1983 р., яке забороняло робити агентами та довіреними особами представників влади, або продовжувати контакти з агентами, котрі, як зазначив А. Мірошниченко, «були з великим трудом введені у керівні ланки націоналістичних та антисоціалістичних угруповань, працюють активно, заміни їм немає, і просто неможливо на цьому етапі ввести джерело їх рівня до неформалів» [30, С. 41—42]. Брак легальності та легітимності роботи з агентурою був постійним викликом для КДБ. Чим вагомішими були здобутки суспільства на шляху до відновлення незалежності, тим складнішими та в принципі неможливими до розв'язання ставали юридичні проблеми роботи з агентами, довіреними особами, утримувачами явочних квартир.

Використання агентури в 1985—1991 рр.

Дослідники здебільшого аналізують використання агентури задля фізичного знищення [31], компрометації та(або) подальших арештів представників українського визвольного руху — дисидентів, правозахисників, релігійних діячів, інтелігенції, науковців, студентів тощо, що відбувалися за лінією 5-го управління⁸. Нато-

* 10-й відділ — обліково-архівний відділ КДБ УРСР.

⁸ На 5-те управління покладалася боротьба з так званою ідеологічною диверсією провідника. Воно стало найбільш чисельним підрозділом КДБ СРСР і займалося в тому

мість агентуру та довірених осіб було залучено до реалізації оперативної діяльності КДБ у багатьох інших сферах життя. Це включало планове вивчення суспільних настроїв на виробництві та у повсякденному житті, збереження державної таємниці, контроль економічних, соціальних проблем на промислових підприємствах, у сфері «тіньової економіки» тощо, так і позапланові, надзвичайні ситуації.

Однією з таких екстремальних ситуацій стала Чорнобильська трагедія, для котрої у КДБ УРСР не було ані готової для роботи на аварії агентурної мережі, ані чіткого уявлення, як її розгортати. Попри те, що ЧАЕС від початку будівництва була просякнута агентурою, кількість якої невпинно збільшувалась у звіті полковника КДБ СРСР Л. Луценка, зазначалось, що аварія на АЕС «порушила неперервність агентурно-оперативної роботи, а її посилення відбулося з декотрим запізненням» [32, С. 219—220]. За його словами, агентів та довірених осіб випадало вербувати вже на місці аварії, сам процес підготовки «розробки агентів» був дуже коротким, були порушені й усталені процедури передачі інформації [32, С. 224]. Судячи зі звіту Л. Луценка, співробітники КДБ боялися занадто часто та надовго навідуватися у зону ураження. Тож «оперативному складу було рекомендовано не виїжджати для вирішення декотрих контррозвідувальних завдань у райони з високим рівнем радіаційного отруєння». За відсутності співробітників КДБ агентам та довіреним особам було наказано в екстремальних ситуаціях звертатися з інформацією до командування або до політорганів «як радянські патріоти, не розкриваючи своїх зв'язків з КДБ» [32, С. 224].

Окрім збирання інформації та попередження про «небезпечні прояви», агентам і довіреним особам доводилося виконувати й більш практичні завдання, як-от запобігати невиходу на роботу цілих колективів, припиняти бійки серед ліквідаторів тощо. Як свідчать аналізовані матеріали, не всім секретним співробітникам вдавалося виконати такі завдання. Несправедливий розподіл часу перебування у зоні найбільшого радіоактивного опромінення, важкості робіт, оплати праці, вихідних тощо призводив до спалахів внутрішніх конфліктів. Тож, наприклад, довірена особа «Васильєв» не зміг зупинити свого товариша по службі у саперному батальйоні рядового Литовченко, коли той, обурений поведінкою офіцерів, намагався трактором знести їхній намет. Довірена особа «Васильєв» був визнаний «недостатньо підготовленим до дій в екстремальних ситуаціях» [32, С. 226].

Аварія та боротьба з її наслідками призводила до втрати агентів і довірених осіб: частина з них покидала місце катастрофи через евакуаційні заходи, частина отримувала променеув хворобу та просто фізично не могла виконувати свої функції. Спеціально структурний підрозділ — відділ ЧАЕС УКДБ УРСР у Києві та Київській обл. — опікувався широким колом проблем — від перевірок версій щодо причин аварії до запобігання витоків інформації про її наслідки у іноземних ЗМІ, від контролю над ефективністю створення «Укриття» до ви-

числі боротьбою з дисидентським рухом. Згідно з постановою Ради міністрів СРСР від 11 серпня 1989 р., було перетворене на управління із захисту радянського конституційного ладу (управління «3»).

явлення розповсюджувачів панічних чуток, від влаштування біженців до контролю якості продуктів, що поступали у роздрібну торгівлю республіки тощо⁹. Впродовж наступних років кількість секретних співробітників цього відділу поступово, але невпинно збільшувалась [33, С. 186, 291, 389, 682].

Варто зазначити, що найбільш інтенсивно й ефективно — з погляду інтересів радянської держави — агентурна робота здійснювалася там, де для цієї держави поставала загроза існування, а саме — у тих спільнотах українців, які вважали за необхідне започатковувати справжню демократизацію та рух до відновлення незалежності. Таку загрозу, наприклад, несла створена на основі Української Гельсінської групи в липні 1988 р. Українська Гельсінська спілка (УГС). Намагаючись контролювати, а потім і дискредитувати організацію та її лідерів, управління КДБ УРСР у Львівській обл. разом із 5-ми управліннями КДБ СРСР та КДБ УРСР створили окрему оперативно-слідчу групу, яка, серед іншого, відпрацьовувала «моменти оперативного маневрування агентурою» та звітувала в Москву про певні успіхи. Так, групі вдалося ввести до кола учасників УГС агентів «Артура» і «Знайому», отримати через них перше число «Українського вісника». Агенти впливу «Едуард», «Тихий» «внесли певний розкол в угруповання, в результаті чого деякі екстремісти відійшли від лідерів» [34, С. 32].

Агентів, згідно зі звітами КДБ УРСР, використовували у цільових інформаційно-психологічних операціях — для руйнації єдності та компрометації лідерів національного руху серед їхніх однодумців. Задля цього агентура вдавалася до поширення спеціально підготовленої оперативною групою інформації щодо моральної нечистоплотності, фінансових зловживань, стремління до вождізму, матеріальному збагаченню «за рахунок подачок з-за кордону» [35, С.18]. Так, у середовищі УГС агенти вкинули інформацію про привласнення деякими керівниками грошей, які надходили від зарубіжних українських організацій, й це, як звітувалися оперативники, призвело до взаємних підозр та конфліктів [35, С. 19]. Ті самі, опрацьовані на українських дисидентах, методи КДБ застосовувало і для припинення діяльності нових суспільних організацій та рухів. У листопаді 1988 року у м. Антрацит (Луганська обл.) декілька робітників узялися до створення Народного фронту на підтримку перебудови, який мав би стати платформою політичних дій, у тому числі і для участі місцевого населення у виборах. До ядра ініціативної групи підключилися агенти КДБ «Клен», «Волошин», «Антиквар», а також довірені особи. Їм дуже швидко вдалося роз'єднати лідерів майбутньої організації та змусити їх узагалі відмовитися від участі в політиці [35, С. 21].

В аналогічний спосіб «досвідчені агенти» «Олена», «Польський», «Липневий» [35, С. 21] долучилися до ініціативної групи у Харківській обл. У травні 1988 р. група мала на меті створити опозиційну партію Союз захисту вільної праці. Організатори взялися захищати інтереси бізнесу та виступали проти державної власності на засоби виробництва. Агенти КДБ розповсюдили інформацію про «низькі морально-політичні якості» одного з лідерів, інших вдалося

⁹ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 16. Оп. 1.Спр. 1238. Арк. 56—64.

роз'єднати через сіяння сумнівів у доцільності існування такої партії. Агентурі вдалося проникнути й до лав Української народно-демократичної ліги, створеної в липні 1989 р., «внести у середовище елементи ворожнечі та недовіри і зірвати установчі збори Українського демократичного союзу» [35, С. 22].

Агенти й довірені особи широко використовувалися для контролю, розпорошення та дискредитації робітничих рухів. Липневий 1989 р. страйк у Ворошиловградській (Луганській) обл., що охопив 73 з 93 шахт регіону, викликав паніку у правлячих комуністичних кіл та репресивних органів республіки. Адже, на відміну від «націоналістів», «робітничий клас» уважався надійною опорою кремлівського режиму. Основним завданням органів КДБ під час страйку стало запобігання розростанню та негайне припинення протестів. Незважаючи на певну розгубленість, КДБ УРСР вже на першому етапі страйку вдалося ввести своїх агентів «Рубена» (Краснодон), «Котова» (Стаханов, тепер Кадіївка), «Азімова», «Вадима» (Свердловськ, тепер Довжанськ), а також декілька довірених осіб до страйкового активу, де вони швидко опанували позиції лідерів та були обрані до страйкомів [36, С. 26]. Згодом через цей канал до страйкомів було введено чотири офіцери запасу органів КДБ, дев'ять діючих та три колишніх агенти, дванадцять довірених осіб. Декотрі з них, згідно з інформацією КДБ УРСР, змогли очолити страйковий рух [36, С. 27]. Завдяки вже апробованій практиці, агентам удалося скомпрометувати реальних активістів, вивести їх зі складу страйкомів, а головне — зупинити спроби надати страйку політичного забарвлення, зняти вимоги щодо створення багато-партійної системи, нейтралізувати підтримку шахтарями Демократичного союзу, Народного фронту й Народного руху України [36, С. 28].

Довірені особи та агенти збирали інформацію про настрої у різних шарах суспільства — серед студентства, лікарів, творчої й наукової інтелігенції, на підприємствах важкої промисловості, зв'язку, транспорту тощо. Щодо певних груп, кількість задіяної агентури була величезною. До такої належали киримли — корінний народ Криму, який хотів повернутися додому. За спогадами керівника 5-го управління КДБ СРСР Ф. Бобкова, «кримські татари постійно ставили питання про автономію та суверенітет, серед них щільність агентури в Криму доходила до одного агента на 100 осіб [37].

Агенти й довірені особи КДБ були й у середовищі співробітників відділів та установ органів внутрішніх справ. Вони знаходилися у віданні 3-го управління КДБ УРСР *. Під агентурним наглядом опинилась значна кількість співробітників органів внутрішніх справ, які «підпадали під вплив» УТС, відмовлялися виконувати накази начальства щодо затримання учасників несанкціонованих мітингів, консультували з питання, «що стосувалися органів внутрішніх справ»¹⁰, займалися безпекою та охороною лідерів нових політичних рухів, вимагали використання української мови у спілкуванні на робочих місцях¹¹. Так само, як і у випадку із по-

* 3-тє управління КДБ УРСР — контррозвідувальне забезпечення МВС, військкомісаріатів з 1983 р.

¹⁰ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 33. Оп. 5. Спр. 9. Арк. 31.

¹¹ Там само. Арк. 32—34.

літичними та національними рухами регіонального й загальнодержавного масштабу, агенти 3-го управління втручалися у спроби співробітників міліції створювати власні неформальні об'єднання, які «протистояли керівництву та політапаратам»¹². За задумом, ці об'єднання були схожі на профспілки, які мали б відстоювати матеріальні та етичні проблеми міліціонерів. Через дії досвідчених агентів у 1990 р. такі об'єднання або не були створені (як-от Рада дільничних у Жовтневому р-ні Ворошиловграда), або були створені та невдовзі розпущені як неконституційні й нестатутні (як Комітет сержантського самоуправління в м. Одеса)¹³.

Агенти та довірені особи повідомляли, що деякі співробітники органів міліції «підривали» економічні основи існування СРСР¹⁴ та давали інформацію про «взаємні послуги», які надавали один одному кооператори і співробітники карного розшуку Донецької обл., працівники органів боротьби з розкраданням «соціалістичної власності» Київської, Одеської, Вінницької та інших областей, оперативники з районних відділів Ворошиловградщини¹⁵. На думку агентів, такі процеси суттєво утруднювали і безпосередньо їх роботу зі збирання інформації, й, у цілому, боротьбу з корисливими злочинами¹⁶.

Тож принципово необхідним та почасти новим для оперативних співробітників став досвід просочення агентурою кооперативних підприємств в цілому¹⁷ й тих, що здійснювали зовнішньоекономічні контакти зокрема. Цим займалося 6-те управління КДБ УРСР*. Попри всі легальні підстави у роботі кооперативів, аналітики 6-го управління вважали їх не тільки потенційно шкідливими економічно, а й украй небезпечними політично, оскільки «українські націоналісти та комерсанти розглядали кооперативи як силу, яка в майбутньому посяде помітне місце у економіці України, а також створить економічну базу націоналістичного руху»¹⁸.

Згідно зі звітами згаданого управління за перше півріччя 1989 р., перші спроби оперативно-агентурних заходів виявилися не досить успішними. Агенти скаржилися на неможливість отримувати відомості через «наявність серед кооператорів кругової поруки та незацікавленість членів кооперативів у розкритті порушень, оскільки саме вони забезпечували прибутковність»¹⁹.

Попри намагання діяти в межах «перевіреного й такого, що виправдав себе, методу роботи із розколу ворожих угруповань: загострення ідейних суперечок, компрометація лідерів, створення недовіри, ворожнечі, підозр та просування до

¹² Там само. Арк. 34.

¹³ Там само. Арк. 35.

¹⁴ Там само. Спр. 17. Арк. 23.

¹⁵ Там само. Арк. 24—26; Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1271. Арк. 120—123.

¹⁶ Там само. Ф. 33. Оп. 5. Спр. 17. Арк. 27.

¹⁷ На 1 січня 1989 р. було зареєстровано та діяли 24 319 кооперативів, в яких працювали 254 тис. осіб. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), м. Київ. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2577. Арк. 1.

* 6-те управління КДБ УРСР — контррозвідувальне забезпечення економіки.

¹⁸ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 33. Оп. 5. Спр. 17. Арк. 46.

¹⁹ Там само.

керівництва наших агентів», ані 5-те, ані 3-тє, ані 6-те управління не встигали за розвитком політичної та економічної ситуації. Якщо на липень 1988 р. КДБ УРСР мав інформацію й через агентів та довірених осіб здійснював нагляд за 21 неформальним об'єднанням мешканців республіки, то наприкінці 1988 р. таких груп уже було кілька тисяч, у червні 1989 р. їх чисельність зросла до 47 тис., а навесні 1990 р. складала близько 60 тис. [38, С. 93, 100, 120]. Таке масштабне розгортання соціальної та політичної активності не відповідало кількості агентурного апарату, та й зруйнувати єдність із середини» 60 тис. неформальних об'єднань було їм не під силу. Так само стрімко змінювалася й ситуація на інших ділянках агентурної роботи. Жодними «збудженнями суперечок та компрометацією лідерів» не можна було зупинити підтримку департизації міліції, ідею якої восени 1990 р. підтримувалася 90 % опитаних працівників органів внутрішніх справ Івано-Франківської й Тернопільської обл.²⁰ і 86 % опитаних Луганської обл., а майже третина опитаних міліціонерів західних областей України виступали за вихід республіки з СРСР²¹.

Врешті-решт, як влучно зауважив В. Ушенко, у 1990 р. «український буржуазний націоналізм» перетворився на парламентську партію [28, С. 173]. А лідери «кримськотатарських екстремістів і радикалів» стали поважними членами союзної Ради кримськотатарського народу²².

Неочікувана суб'єктність агентури

Агентура, довірені особи, утримувачі «явочних квартир» увійшли у період реформ так само раптово, як й оперативний та керівний склад органів КДБ УРСР. Аналізовані матеріали свідчать, що перші два роки риторика щодо агентури та практика роботи з нею мало чим відрізнялася від попередніх років. Хіба що намагаючись втрапити у нову кремлівську лексику та швидко змінювані, але не досить прояснені вимоги ЦК КПРС, співробітники органів державної безпеки силілися прив'язати, принаймні у звітах, інформаціях, нарадах, свої буденні практики до гасел, що вироблялися у Москві.

У 1986 р., намагаючись працювати «в душі рішень XXVII з'їзду КПРС», керівництво та оперативний склад управлінь КДБ, спробували винаходити правильні формули щодо покращення роботи свого основного «інструменту», визначаючи предметом критики «формальний підхід до вербовки», «гонитву за кількісними показниками», «отримання від агентів неякісної основи для справ оперативного обліку». Обережна критика негараздів набувала і більш конкретних форм. «Багато зауважень, — зазначалося у відомчому виданні «Сборник КГБ СССР», — виникає з питання агентури, яку доправляють до курортних районів (тут йшлося про Одеську область та Крим — *О. С.*). Багато хто з них об-

²⁰ Там само. Спр. 10. Арк. 13.

²¹ Там само. Спр. 9. Арк. 78.

²² О создании Союзного совета крымско-татарского народа. ЦДАГО України, м. Київ. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2770. Арк. 109—110.

межує свою місію лише проханнями про їхнє розміщення в готелях та мотелях, купівлю квитків і вирішення інших особистих питань. Практично замість допомоги вони тільки створюють клопіт працюючим там чекістам» [39, С. 54].

Вбачаючи в агентурі та довірених особах об'єкти використання та вдосконалення, працівники органів КДБ УРСР воліли не помічати, як ті поступово, не швидко і, звісно, не всі, набували суб'єктності — власного голосу, власної позиції, яка була позицією незгоди та навіть опору. Одним з перших таких прецедентів стала ситуація, яка склалася із журналістом, завідувачем корпункту журналу «Советский шахтёр» у Донецькій та Луганській обл. й кореспондентом «Правди» В. Берхіним. Його було заарештовано влітку 1986 р. в Донецьку за наказом голови управління КДБ УРСР у Ворошиловградській обл. А. Диченка Звинувативши журналіста у «хуліганстві», оперативники провели обшук в його квартирі та вночі перевезли до Ворошиловграда, де одразу взялися допитувати. У ході допиту від В. Берхіна вимагали дати компромат на іншого журналіста, який у своїх матеріалах критикував обласне партійно-радянське керівництво [40, С. 3] Коли В. Берхін відмовився, компрометуючі відомості почали фабрикувати вже проти нього. Власне, саме у цій ситуації сталося оприявлення незгоди агентки Є. Ноткіної, котра відмовилася давати будь-які негативні відомості проти В. Берхіна. Щоб не створювати прецедент невідплатної непокори для інших агентів, співробітники УКДБ УРСР у Ворошиловградській обл. взялися до розповсюдження компрометуючих відомостей про неї за місцем роботи та намагалися заборонити їй закордонне відрядження. Ці дії дали протилежний ефект: Є. Ноткіна не злякалася, не стала обмовляти В. Берхіна, натомість разом із ним у вересні 1986 р. написала детальну скаргу до ЦК КПРС, де виклала всі претензії та назвала прізвища винуватців — співробітників обласного управління КДБ [41, С. 50].

Однією з дуже промовистих ситуацій із публічним самовикриттям агента стала історія голови Миколаївського відділу Народного руху України І. Гаврилишина. Працівник КДБ завітав до нього під приводом консультацій щодо організації осередку Товариства української мови. Як зазначає у своєму дослідженні О. Шипотілова, в ході бесіди вербувальник зробив основний акцент на необхідності запобігти кровопролиттю, до якого можуть призвести дії «кримінальних елементів», котрі, за його словами, вже «просочилися» до багатьох політичних організацій. Як лікар, І. Гаврилишин був принципово проти кровопролиття, тому погодився надавати інформацію, що могла б цьому завадити. Але в ході подальшої «співпраці» оперативник КДБ почав вимагати відомостей персонального характеру про друзів і колег І. Гаврилишина. А потім запропонував провести провокацію з яскравою антиукраїнською спрямованістю. І. Гаврилишин повідомив про те, в яку халепу втрапив, лідерів Народного руху України В. Чорновола, Л. Лук'яненка та С. Хмару, написав заяву до КДБ про припинення співпраці, а головне — дав згоду на оприлюднення цієї історії на шпальтах газети «Вечерний Николаев» [42]. Незважаючи на погрози з боку працівників КДБ та очевидну дискредитацію в очах колег й однодумців, І. Гаврилишин не погодився на спростування наданої ним інформації [42].

Таблиця 1. Втрата агентури в УКДБ УРСР (1987—1989 рр.)²³

Рік	Всього агентів	Прибуло	Нових завербованих із кількості прибулих	Вибуло
1987	78 765	7 629	6 274	11 683
1988	74 711	5 589	4 463	11 431
1989	68 869	5 175	4 354	6 539

Секретні агенти дозволяли собі несанкціоновано «обірвати зв'язки» та виїхати на постійне місце проживання за кордон (найбільша кількість таких «зрадників» виявилися по лінії 5-го управління [43, С. 180]). Інші, наприклад, ті, що брали участь у стримуванні шахтарських страйків, більше не хотіли входити до страйкомів, вимагаючи натомість «закріплення на керівних посадах» шахт і шахтоуправлінь²⁴. А головне — агенти відмовлялися бути секретними співробітниками КДБ. І їх кількість — вперше за історію «органів» — істотно зменшувалася не через накази згори, а з волі власне агентів.

У 1987 та 1988 рр. органи КДБ УРСР втратили більше, ніж 23 тис. секретних агентів, за 1989 р. — 6,5 тис. Кількість тих, хто розривав зв'язки (або з ким їх розривали) була більшою, ніж кількість завербованих. Крім того, серед завербованих у згадані роки понад 80 % складали «знову прибулі». Тобто такі агенти, які ще не мали досвіду відповідної роботи. У той же час ішли співробітники, котрі такий досвід мали. У загальній сумі, з 1987 по 1989 рр., незважаючи на продовжану роботу з вербовки агентури, КДБ УРСР втратив майже 10 тис. агентів (див. табл. 1). Примітно, що жорстка відмова як причина розриву стосунків, виказувалася ними зрідка: 1987 — 30 осіб, 1988 — 33, 1989 — 46²⁵. Найбільш розповсюдженою причиною було названо дуже обтічне «за сімейними обставинами»: 1987 — 7831, 1988 — 8260, 1989 — 4234²⁶.

Втрата агентів була спільною проблемою усіх республіканських та обласних управлінь КДБ СРСР. Її обговорювали на Всесоюзній науково-практичній конференції органів і військ КДБ СРСР 10—12 грудня 1987 р. й продовжили на сторінках відомчого видання «Сборник КГБ СССР» * Одним із можливих рішень було визнано «залучення до обговорення проблем негласної співпраці самих агентів органів КДБ» [44, С. 38]. Ішлося про анкетування. Іншими словами: «головний інструмент» мав набути власного голосу. Варто зазначити, що

²³ Складено за: ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 332. Арк. 1; Спр. 336. Арк. 3; Спр. 339. Арк. 3.

²⁴ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1295. Арк. 30—33.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

* Сборник КГБ СССР № 112—115, 118 за 1988 г., 130, 133—138 за 1989 г., 140—147 за 1990 г.

перші спроби «подивитися на себе та на свою роботу очима агентів» були радше заспокійливим, ніж помічним засобом змінити ситуацію з зменшення кількості агентів та проблемами їхньої мотивації. У 1988 р. в Івано-Франківській обл. було опитано 65 агентів, серед них були й такі, хто співпрацював із КДБ ще з 1946 р. (агент «Канев») та з 1964 р. (агент «Воронов»). Анкетування не було анонімним, а отже чекати від нього приговорювання реальних настроїв не випадало. Натомість картина, змальована у звіті, виглядала майже райдужно: агенти заявили, що завжди мріяли допомагати «органам», що раділи, коли оперативники радилися з ними, що ніколи не отримували завдань, які йшли врозріз з їхніми уявленнями про інтереси держави. Критика була помірною й дуже обережною. Кожний п'ятий агент скаржився, що його або її не вітають із професійним святом, не дарують подарунків на інші свята, наприклад на 8 Березня. Агенти критикували оперативників за те, що ті не використовують їхні здібності на повну силу, ставлять дуже неконкретні завдання, не знайомлять з оперативною обстановкою. Зрештою, наведені вище результати можна було б отримати, провівши анкетування й у 1970-х, і у 1960-х рр. Щоправда, певною новизною, пов'язаною з тим, як змінилося суспільство, було зафіксоване у відповідях агента «Соломенка»: «Працювати стає важче, оскільки багато хто говорить часом у різкій формі про нашу дійсність і не завжди легко розібратися, чи то ворожі переконання, чи вони користуються даними із засобів масової інформації» [45, С. 40—45].

Більш реальні настрої було зафіксовано через анкетування секретних агентів та довірених осіб у складі співробітників органів внутрішніх справ УРСР, проведене у січні 1989 р. Частина агентів та довірених осіб заявила, що декотрі форми та методи роботи органів КДБ є протиправними та не вписуються у радянське кримінально-процесуальне законодавство²⁷. Окремі агенти заявили, що під впливом засобів масової інформації вони переглянули своє ставлення до співпраці з органами КДБ та вважають його протиправним і глибоко аморальним²⁸. Правова незахищеність та страх перед «розшифруванням» були названі головними причинами відмови від співробітництва.

Примітно, що звіти про опитування агентів не включали аналіз конкретних історичних подій, які впливали на зміну поведінки секретних співробітників. У написаних пізніше мемуарах співробітники КДБ УРСР доволі чітко вирізняли ці події та ситуації: повернення дисидентів із таборів та заслання, політика гласності та примус до гласності у діяльності КДБ [46, С. 22], початок масової реабілітації жертв сталінських репресій, страйковий рух, створення численної кількості громадських рухів та організацій. Однак у 1988 — на початку 1989 рр. керівництво та співробітники КДБ волили робити вигляд, що ситуація не є унікальною, а отже, — для вирішення проблеми може бути цілком достатньо певних косметичних, часто-густо декларативних змін.

²⁷ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 33. Оп. 5. Спр. 17. Арк. 7.

²⁸ Там само. Арк. 8.

Втім зміни виявилися невідворотними, і вже у 1989 р. проведення анкетувань втратило сенс. Відмовляючись від співпраці, агенти достатньо недвозначно говорили в обличчя оперативникам про причини своєї незгоди.

На настрої агентури, особливо у західних областях республіки, серйозним чином впливали процеси, які відбувалися у 1989—1990 рр. у країнах Центрально-Східної Європи, де громадянам удавалося дістатися до архівів органів безпеки та частково зробити їх відкритими для суспільства. Агентам лякали як вимоги частини громадських діячів і журналістів відкрити архіви та оприлюднити списки сексотів, так і потенційна загроза одкровень, до якої вже почали вдаватися самі співробітники спеціальних служб. Важкого удару по настроях агентури у Закарпатській обл. було завдано серією публікацій Л. Лашонці-Ваш «Я був контррозвідником». Десять статей, опублікованих в січні — лютому 1990 р. в угорській газеті «Непсабадшаг», яка вільно розповсюджувалася на Закарпатті, давали детальне уявлення про вербовку агентури, заведення справ оперативного обліку, організацію зовнішнього спостереження, агентурне проникнення в політичні партії, методи дискредитації лідерів тощо. Це була принципова нова небезпека для агентури: тепер вже не громадськість, а власне самі оперативники несли у собі загрозу викриття тих, кого самі вербували. Не дивно, що ця публікація призвела до стрімкого зниження кількості бажаючих бути агентами в УКДБ Закарпатської обл.²⁹

Не меншого удару по настроях агентури було завдано статтею А. Головкова у журналі «Огонёк» [47, С. 28] про «мафію у чекістському середовищі» в Ростовській обл. У цій статті «лицарі революції» поставали як шахраї, злочинці, скробогацьки, шантажисти, діяльність яких аж ніяк не спрямовувалася на підтримку безпеки країни. Посилаючись на цю статтю, звітували в українському КДБ, «негласні помічники з числа творчої інтелігенції та осіб єврейської національності виказали сумніви у правомірності та доцільності співпраці й відверто зізнались, що у них виникли серйозні морально-психологічні утруднення»³⁰. Наступну хвилю тривоги щодо можливого викриття («розшифровки»), докорів сумління та вимог щодо знищення підписок викликали тексти генерала КДБ О. Калугіна — від промови на конференції Демократичної платформи КППРС 16 червня 1990 р. щодо нагального реформування КДБ до численних інтерв'ю в наступні пів року, які стали наповненням книжки, яка вийшла друком наприкінці того ж року [48].

Багато що з таємного із діяльності КДБ та попередників виходило на яв. Це означало, що «вихід на яв» інформації про агентуру було лише питанням часу. У 1991 «на яв» — із покаяннями листами та персональними історіями» вийшли й самі сексоти та їхні вербувальники. Наприкінці 1990 р. журналіст «Літературної газети» Ю. Щекочихін зі сторінок видання звернувся до секретних агентів із пропозицією «зняти камінь з душі для того, щоб помилки минулого не повторювалися у майбутньому». На заклик відгукнулися більше сотні людей, які розповіли про свою співпрацю з «органами», співпрацю, яка жодним чином не була пов'язана

²⁹ Там само. Ф. 33. Оп. 5. Спр. 12. Арк. 9.

³⁰ Там само. Арк. 10.

з безпекою чи боротьбою з «мафією», «а лише з охороною ідеологічних норм, елементарним стукацтвом, часом стукацтвом просто для галочки, для валу, для звітності перед вищим начальством» [49]. Ю. Щекочихін навів декілька сповідей секретних агентів, котрі розповідали про процес вербовки, примус до співпраці, шантаж, погрози з боку КДБ, страх і тягар, з яким випадало жити. Одним зі «співавторів» статті став ветеран КДБ із м. Рівне І. Присяжнюк, який зробив публічним ще один факт із діяльності агентури. Йшлося про гроші. «Багато хто із сексотів, — писав він, — завербовані на "компрах" чи такі, що добровільно виказали бажання бути інформаторами, звикають до "юдиних грошей". Догоджаючи оперативнику, вони дають інформацію, яка йому потрібна, часом "липу". Створюється своєрідний симбіоз, з якого вони взаємно дістають один від одного користь» [49].

Отже, набувши голосу, здебільшого переляканого, агентура та довірені особи почали відмовлятися від співпраці з органами КДБ з різних причин. Досліджені матеріали не містять широких соціологічних узагальнень, однак дають підстави констатувати, що серед резонів, названих агентами та довіреними особами, були страх «розшифровки», втрата репутації в очах друзів та родичів, небажання залишатися частиною апарату, який зганьбив себе репресіями проти пересічних людей, а також втрата мотивації, оскільки політика гласності давала можливість критикувати негаразди не через конспіративні зустрічі, а через прямі скарги, листи до преси, виступи на мітингах тощо. «Опора на маси», згідно з думкою відданих та свідомих агентів, могла тепер здійснюватися відкрито та прозоро. Аналізовані матеріали не дають підстав для широких та остаточних узагальнень щодо настроїв секретних агентів. Кількість тих, хто залишився на службі КДБ засвідчувала, що значна частина сексотів не поспішала розривати стосунки, залишаючись співпрацювати із оперативниками, які завербували їх у той чи інший час. Крім того, наявною є й плинність настроїв, їхня змінюваність відповідно до змін ситуації та завдань, які ці люди мали б виконувати.

Зміни у середовищі співробітників КДБ

Як зазначалося вище, проблема втрати агентури розглядалася співробітниками КДБ як серйозна перешкода щодо здійснення оперативної діяльності як такої. Самі працівники «органів» убачали причину масових відмов у репутаційних втратах, яких відомство зазнавало через політику гласності, звинувачення у запровадженні масових репресій та зниженні авторитету КДБ у суспільстві. Цю — глобальну — проблему республіканське, як і союзне керівництво вирішували через спроби налагодження зв'язків із громадськістю, пояснення позиції, донесення інформації про власну користь, звитяжність та відданість державі [50—51]. Проблему з агентурою вирішувати через засоби масової інформації не випадало. Отже, її намагалися залагодити за «зачиненими дверима». Визнаючи страх розкриття та вкрай негативне ставлення суспільства до донощиків як одну з головних причин відмови від співпраці, аналітики та практики КДБ розгорнули широку дискусію з приводу того, як покращити становище. У ході обговорення вони дій-

Таблиця 2. Кількість і рух агентури слідчої та оперативної роботи органів КДБ УРСР (1989 р.)³¹

Кількість агентів у республіці, в апараті, по управліннях в областях	Залишилося на 1 січня 1990 р.	Знову прибулих	Уперше завербованих серед прибулих	Вибулі включно з виключеними за рішенням органів КДБ	Вибулі з різних причин
УРСР	68 869	5 175	4 354	6 539	5 672
Апарат КДБ УРСР	3 534	366	295	302	253
Регіональні управління КДБ УРСР	538	53	37	–	41
Вінниця	1 846	110	99	185	168
Ворошиловград	2 980	150	129	171	160
Дніпропетровськ	4 072	406	360	514	477
Донецьк	5 692	410	388	275	243
Житомир	1 406	115	104	106	92
Запоріжжя	2 951	160	127	373	358
Івано-Франківськ	2 588	139	128	170	159
Київ	5 405	362	287	728	659
Кіровоград	1 254	87	67	162	150
Луцьк	2 100	133	121	160	139
Львів	4 610	307	261	300	276
Миколаїв	1 694	109	95	185	170
Одеса	5 085	386	338	341	283
Полтава	1 896	89	73	226	213
Рівне	1 790	138	122	185	169
Сімферополь	3 915	335	220	431	229
Суми	1 310	115	101	101	84
Тернопіль	1 846	192	166	254	206
Ужгород	1 838	199	184	281	262
Харків	3 638	223	187	385	340
Херсон	1 524	171	127	167	114
Хмельницький	1 349	115	96	110	104
Черкаси	1 626	127	101	147	131
Чернівці	1 368	132	99	174	144
Чернігів	1 452	99	79	101	78

шли думки, що не варто вважати агентуру та довірених осіб засобом, оскільки ті є силою, висловили готовність відмовитися від усталеної термінології («агент», «негласний співробітник») через її негативне забарвлення та запропонували розглянути питання про укладання контрактів із щомісячною грошовою винагоро-

³¹ Складено за: ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 42. Оп. 1. Спр. 339. Арк. 2—67.

дою та соціальними гарантіями (як от пенсія, лікарняний тощо) [52, С. 36—37]. Заради спокою агентури співробітники КДБ готові були погодитися на ліквідацію підписок та перехід з письмових на усні інформації від завербованих осіб.

І певних успіхів, якщо не в утриманні, то у вербовці нових агентів через впроваджені та очікувані зміни вдалося досягнути. В декотрих областях УРСР кількість знову набутих агентів у 1989 р. перевищила кількість відмовників.

Попри те, що на Київщині, Миколаївщині, у Закарпатській обл., на Запоріжжі обласні управління втратили майже вдвічі більше агентів, ніж набули, декотрим — як-от Львівському (втратили 300, набули 307), Житомирському (106, 115), Одеському (338, 386) управлінням удалося не тільки втримати, а й покращити ситуацію. Найбільший приріст кількості агентури в цей рік стався у Донецькій обл.: замість 275 втрачених із різних причин негласних співробітників, оперативники управління завербували 410 осіб (див. табл. 2).

Варто зазначити, що певна кількість агентів, які йшли на співпрацю з органами КДБ наприкінці 1980 — на початку 1990-х рр., могли та, радше за все, погоджувалися на взаємодію, виходячи з певних чесних і дійсно орієнтованих на збереження безпеки міркувань. Ідеться, наприклад, про збільшення кількості агентів серед кваліфікованих фахівців у галузі атомної енергетики, хімії, біології, медицини [33, С. 20, 357, 666]. У ситуації безпосередньої загрози радіологічного зараження, яка залишалася актуальною впродовж багатьох років після аварії на ЧАЕС, ці люди, ймовірно, обирали найбільш дієвий шлях донесення неприємної інформації, яку представники комуністичної влади воліли приховувати або не реагувати на неї.

Інший — можливо свідомий та добровільний — вибір взаємодіяти з органами КДБ був пов'язаний з активізацією організованої злочинності, або у термінах, навіяних італійським серіалом «Спрут», що демонструвався на радянських телеекранах у 1986, 1988, 1991 рр., «мафією». Бути агентом, який долучається до розкриття та арешту новоявлених «мафіозі», означало відчувати себе помічником комісара Каттані, а не зрадником власних друзів і родичів. Зрештою, згідно з повідомленнями КДБ УРСР, у 1990—1991 рр. агенти були широко задіяні у викритті групи здириків у Феодосії, озброєної банди з м. Гайсин, групи колишніх спортсменів із Хмельницького, які контролювали наркобізнес, відеопрокат, «наперсточників», двох озброєних груп здириків, очолюваних раніше судимими Петрачковим і Немсадзе, з Донецька й ін.³²

Однак знищені або перевезені до Москви агентурні справи не дають можливості проаналізувати, які ще підстави та які методи вербування було запроваджено щодо знову прибулих до тих відділів, які опікувалися політичною ситуацією в республіці. Як немає можливості прояснити завдання, які було поставлено перед цими новими агентами, котрі, попри всі національно-демократичні зрушення й суцільне засудження репресивних практик минулого, погодилися на роботу, пов'язану з безпекою держави, що вже йшла до своєї руйнації. Чи були вони віддані ідеї збереження радянської імперії чи навпаки — стали секретними співро-

³² ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 33. Оп. 5. Спр. 15. Арк. 17—26.

бітниками тих оперативників, котрі вітали «велике відступництво», продекла-роване О. Калугіним та іншими, але в його національно-демократичній формі?

Прячих доказів, аби підтвердити або спростувати ці припущення, станом на зараз не знайдено. Але той факт, що агенти та оперативники — через тісну взаємодію, обмін інформацією, книжками й персональними історіями — могли ставати (та часом ставали) прихильниками української незалежності непрямо підтверджується у спогадах учасників подій та в документах республіканського управління КДБ. Як пригадає В. Ушенко, «у розпал "перебудови", в часи народження опозиції комуністичному режиму, розквіту надій, віри і сподівань офіцери-агентуристи, що працювали з цим середовищем, нерідко самі сповнялися "крамольними" ідеями» [28, С. 184].

З іншого боку, як зазначає В. Ушенко, у 1988 році «прийшла таємна інструкція з підбору кандидатів на роботу в органи КДБ: «отбирать исключительно преданных социалистической идее и интернациональному долгу». Силіві структури УРСР продовжували поповнюватися «інтернаціоналістами», які або не були українцями взагалі, або щиро ненавиділи «так звану демократію» разом з Україною, або були відвертими пристосуванцями до будь-якої системи [28, С. 173—174]. Ці «голодні та зубасті комуністи-лейтенанти» взялися до вербування агентів, чиї погляди збігалися з їхніми, а дії (або «операції») мали провокаційний характер і були спрямовані на гучну та відверто підлу дискредитацію національно-демократичного руху, на внутрішні розколи України. Найбільш ганебними з них стали кампанії з позначенням будинків і квартир євреїв шестикутними зірками та сіяння страху перед єврейськими погромами, що їх нібито «замишляють рухівці» [53] та поширення інформації про те, що західні регіони готуються до війни проти східних областей республіки³³.

Знищення агентурних документів не дає можливості достеменно виявити, якими були підстави вербування у часи, коли імперія відживала свої останні часи. Чи нові агенти були готові працювати на повернення «сили та слави Радянського Союзу» й працювати довго, чи — навпаки — бачили своїм завданням розвал КДБ як головного охоронця СРСР?

Навіть непрямі відомості радше засвідчують хаос, у тому числі, й хаос у свідомості оперативників, а отже, ймовірно, агентури. Так, у березні 1991 р. у центральному апараті КДБ УРСР, а також в управліннях по Одеській та Київській обл. і Києву було проведено соціологічне опитування (у довідці КДБ воно означене як «незалежне» — *О. С.*), в якому взяли участь 135 співробітників³⁴. Серед інших, вони відповіли на питання про те, з ким пов'язують підвищення рівня своєї соціальної захищеності. З'ясувалося, що найбільші надії опитувані мали стосовно Верховної Ради УРСР — 69 %, Верховної Ради СРСР — 64 %, керівництва КДБ СРСР — 59 %, президента СРСР — 58 %³⁵. Оскільки подібні

³³ Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України, м. Київ. Ф. 590. Оп. 1. Спр. 1391. Арк. 78.

³⁴ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1294. Арк. 200.

³⁵ Там само. Арк. 202.

опитування були проведені й у інших республіках, аналітики УКДБ УРСР змогли зробити висновок, що «рівень довіри до республіканської влади є помітно вищим, ніж у решті регіонів СРСР»³⁶. Однак у той самий час 90 % опитуваних серед причин кризи у країні назвали «діяльність націоналістичних угруповань, ділків тіньової економіки та організованої злочинності»³⁷.

У травні — червні 1991 р. соціологічна лабораторія КДБ СРСР провела опитування серед курсантів Вищої школи КДБ у Москві. 77,6 % опитуваних головною причиною кризового стану назвали «саботаж». 42,3 % визнали, що причина загострення національних відносин усередині країни — це результат діяльності «західних спецслужб та ЦРУ». 50 % заявили, що існує різна мораль — для своїх та для чужих, 33,3 % вважали, що мораль «чекіста» відрізняється від моралі звичайної людини. 62,6 % опитаних курсантів виступали за застосування сили для розгону демонстрацій, навіть якщо це призведе до кровопролиття [16, С. 220—221].

Звісно, воєнізована структура із довгим та ефективним досвідом придушення будь-яких форм соціальних і політичних рухів, вільних індивідуальних думок, навряд чи була спроможна на зміни зсередини. Навряд чи можна було очікувати, що робота з агентурою, яка всі попередні роки була спрямована на протистояння з будь-якими паростками опозиції та з проявленням «не таких» настроїв, могла б змінитися кардинально. Відкритим залишається тільки питання про те, чи продовжували співробітники КДБ та його наступниці СБУ використання агентів для дискредитації ідеї незалежної України?

* * *

Створивши систему всеохопного соціального нагляду, радянська влада, однак, ніколи не розраховувала на добровільну та систематичну допомогу громадян у здійсненні тих або інших функцій політичного, соціального, економічного контролю. Саме тому у функції співробітників органів КДБ завжди входило ініціативне формування агентурної мережі: створення кола осіб, які з різних міркувань (патріотичних, прагматичних, таких, що виникли під тиском залякування та шантажу) надавали до КДБ інформацію про своє оточення, «сигналізували» про шпигунські та антидержавні настрої певних осіб, повідомляли про «підозрілі» наміри, погоджувалися на здійснення провокацій, стеження за певними людьми, збір компрометуючих матеріалів тощо. Для створення та керування такою мережею керівництво КДБ СРСР видавало спеціальні накази та інструкції, в яких чітко зазначалися методи та практики вербування, кількість можливих завербованих, відмінності використання різних типів агентів тощо.

Діяльність агентів та довірених осіб у 1985—1991 рр., як і в попередній період, була підпорядкована інтересам КДБ СРСР, а отже й Москви, оскільки у УКДБ УРСР/республіканському відомстві не було та не могло бути власних — українських — інтересів.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

Неочікувані для кремлівської влади наслідки проголошеної політики «перебудови» та гласності, як-от формування громадських рухів та організацій, постання питання про національні інтереси українців, вимоги щодо покарання винних у репресіях, недовіра до центру, який не впорався із зубожінням, поступово змінювали характер взаємодії агентури та оперативників. Якщо у 1986—1987 рр. секретні співробітники покійрно виконували покладені на них функції, то в наступні роки вони почали виявляти тривогу щодо своєї діяльності, а згодом і взагалі відмовлялися від співпраці. За два роки (1987—1989 рр.) в УКДБ УРСР кількість агентів зменшилася майже на 10 тис. осіб: з 78 765 до 68 869.

Відмовляючись від співпраці, секретні співробітники офіційно заявляли про зміни у сімейних обставинах або у стані здоров'я. У бесідах з оперативниками вони висловлювалися більш чітко. Агенти та, меншою мірою, довірені особи наполягали на неморальності подібної співпраці, на недоцільності її в умовах гласності, а також турбувалися про можливість зіпсування репутації в очах близьких та колег. Відкриття архівів у країнах Центрально-Східної Європи, насичення інформацією про колишніх агентів тамтешньої преси, яке стало масовим у 1989 р., лише посилювало процеси «агентурної втечі».

Реагуючи на цей серйозний виклик, співробітники КДБ УРСР намагалися дати раду та вперше за всю історію вербовки змушені були побачити в агентах не «об'єкт використання», а силу, без якої самі вони ставали безсилими. Шукаючи рішення щодо збереження на примноження агентурного апарату, співробітники КДБ УРСР сходилися на думці про готовність скасувати підписку, знищити агентурні справи, не вимагати письмових матеріалів, а також — поставити співпрацю на контрактну основу зі щомісячною грошовою винагородою. Втім законодавчі ініціативи не збігалися зі швидкістю політичних процесів. Тож кадебістам республіки випало ще й обговорювати проблему, що робити з тими агентами та довіреними особами, які опанували лідерські позиції в національних рухах та організаціях і на виборах 1990 р. ввійшли до складу обласних рад, виконкомів, або посіли місця очільників підприємств та кооперативів.

«Втеча» агентів була достатньо рівномірним процесом щодо розподілу по областях. Однак декотрим обласним управлінням удавалося демонструвати зростання кількості агентів навіть на тлі загальної тенденції їх зменшення. На початок 1990 р. такі «прирости» було продемонстровано в Донецькій, Хмельницькій, Львівській, Житомирській, Херсонській обл.

Знищення агентурних справ не дозволяє достеменно з'ясувати причини згоди завербованих осіб та специфіку тих завдань, які було покладено на агентів. Можна припустити, що частина завербованих наприкінці 1980-х рр. могли вбачати можливою цю співпрацю через розгорнуту КДБ УРСР боротьбу з організованою злочинністю. З іншого боку, настрої співробітників республіканського КДБ 1991 р., де 90 % складу вважали, що саме «діяльність націоналістичних угруповань» є причиною кризи у країні, дозволяє констатувати, що значна частина агентури вербувалася та спрямовувалася проти тих, хто просував ідею укра-

їнської незалежності. Не виключено, що саме таких агентів РФ використовувала для підготовки та здійснення агресії проти України.

З іншого боку, ті ж опитувані у 1991 р. українські кадебісти найбільшу довіру засвідчили щодо Верховної Ради УРСР (69 %). Тож питання про те, як змінювалися настрої та устремління самих оперативників, як вони бачили проблему безпеки України після проголошення Декларації про державний суверенітет 16 липня 1990 р. та Акта незалежності 24 серпня 1991 р. — залишається відкритим для подальших розвідок. Як відкритою залишається й проблема мотивації «нової агентури» — тієї, що продовжила співпрацю з новопосталою Службою безпеки України.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Kul'chyts'kyj, S. 10-richchia «ukrains'koi khvyli». *Istoriia Ukrainy*. 2000, 4: 8-9. [in Ukrainian].
[Кульчицький С. 10-річчя «української хвилі». *Історія України*. 2000, 4. С. 8-9].
2. Archer, M. S. *Being human: the problem of agency*. Cambridge, 2000.
3. Callinicos, A. *Making history: Agency, structure and change in social theory*. New York, 1988.
4. Emirbayer, M., Mische, A. What is agency? *American Journal of Sociology*. 1998, 103 (4): 962—1023.
5. Bobkov, F.D. (Ed.) *Edinyj slovar' chekistskoj terminologii*. Chast' 2. Kontrrazvedka. Moscow. 1988 [in Russian].
[Единый словарь чекистской терминологии. Часть 2. Контрразведка. Под ред. Бобкова Ф.Д. Москва, 1988. 488 с.].
6. Voronin, N.F., Kurdakov, V.G. Iz istorii stanovleniya instituta agenturi sovetsoj kontrrazvedki. *Trudy Vysshej shkoly KGB*. 1987, 41- 42: 376-392 [in Russian].
[Воронин Н.Ф., Курдаков В.Г. Из истории становления института агентури советской контрразведки. *Труды Высшей школы КГБ*. 1987, 41-42. С.376-392].
7. *Yak pratsiuvaty z dokumentamy ChK-KHB: ahenturni spravy. Metodychni materialy*. Tsentr vyzvol'noho rukhu. L'viv. 2018. URL: <http://deconstruction.cdvr.org.ua/2018/91/> [in Ukrainian].
[Як працювати з документами ЧК-КГБ: агентурні справи. Методичні матеріали. Центр визвольного руху. Львів. 2018. URL: <http://deconstruction.cdvr.org.ua/2018/91/> (дата звернення 02.04.2024)].
8. Sereda С. Ynterv'iu z Volodymyrom Birchakom «Vony sered nas. Arkhivy KDB vidkryti, ale imena ahentiv dosi ne vstanovleni». *Radio Svoboda*. 2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29375476.html> [in Ukrainian].
[Середа С. Інтерв'ю з Володимиром Бірчаком «Вони серед нас. Архіви КДБ відкриті, але імена агентів досі не встановлені». *Радіо Свобода*. 2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29375476.html> (дата звернення 02.04.2024)].
9. Tolz, V. Access to KGB and CPSU Archives in Russia. *RFE/RL Research Report*. 1992, 1: 1-17.
10. Bilokin', S. Seksoty iak element mekhanizmu derzhavnoho upravlinnia v SRSR (1917—1941 rr.). *Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka*. 2012, 17: 40-48 [in Ukrainian].
[Білокінь С. Секоти як елемент механізму державного управління в СРСР (1917—1941 рр.). *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*. 2012, 17. С. 40-48].
11. Dziak, J. J. *Chekisty: a history of the KGB*. Lanham, 1988.
12. Andrew, Ch., Gordievskij, O. *KGB*. Warsaw, 1997.

13. Andrew, Ch., Mitrokhin, V. *The Sword And The Shield. The Mitrokhin Archive And The Secret History Of The Kgb.* New York, 1999.
14. Fedor, J. *Russia and the Cult of State Security. The Chekist Tradition, from Lenin to Putin.* London; New York, 2011.
15. Knight, A.W. *The KGB: police and politics in the Soviet Union.* Rev. ed. Routledge, 2021.
16. Albats, Ye., Fitzpatrick, C.A. *The State Within a State: The KGB and its Hold on Russia. Past, Present, and Future.* New York, 1999.
17. de Jong, B. The KGB in Eastern Europe during the Cold War: on agents and confidential contacts. *The Journal of Intelligence History.* 2005, 5(1):85-103.
18. Streikus, A. Lithuanian Catholic Clergy and the KGB Religion. *State & Society.* 2006, 34(1): 63-70.
19. Kaňák P., Koura J. In the Shadow of the KGB: Legacy of Czechoslovak Intelligence (1948—1989). *International Journal of Intelligence and Counter Intelligence.* 2023, 37(2): 450-481. DOI: 10.1080/08850607.2023.2204995
20. Zhuk, S.I. *KGB Operations against the USA and Canada in Soviet Ukraine, 1953-1991.* London and New York, 2022.
21. Yurkova, O. “Akademichni Yanusy”: ukrains’ki istoriyky — sekretni spivrobotnyky DPU-NKVS (1920—1930-i rr.). *Masavyja rjeprjesii w SSSR u gistorychnyh dasledavannjah i kalektywnaj pamjaci: Navukovy zbornik. Pad rjed. A. Smalenchuka, O. Kondratjuk.* Minsk. 2018, 150—168 [in Ukrainian].
[Юркова, О. “Академічні Януси”: українські історики — секретні співробітники ДПУ-НКВС (1920—1930-і рр.). Масавья рэпрэсіі ў СССР у гістарычных даследаваннях і калектыўнай памяці: Навуковы зборні. Пад рэд. А. Смаленчука, О. Кондратюк. Мінск. 2018. С. 150—168].
22. Shapoval, Yu. *Neproschenyj. Oleksandr Dovzhenko i komunistychni spetssluzhby.* Warsaw; Kyiv; Kharkiv. 2022 [in Ukrainian].
[Шаповал, Ю. Непрощений. Олександр Довженко і комуністичні спецслужби. Варшава; Київ; Харків, 2022. 354 с.].
23. Paska, V. *Taємni ahenty KDB u borot’bi proty ukrains’koho natsional’noho rukhu v 1970-kh rr. Vcheni zapysky TNU imeni VI. Vernads’koho. Seriia: Istorychni nauky.* 2022, 33 (72), 4: 101-106 [in Ukrainian].
[Паска Б. Таємні агенти КДБ у боротьбі проти українського національного руху в 1970-х рр. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* 2022, 33 (72), 4. С.101-106].
24. Andruschenko, E. *Arkhivy KDB. Nevyhadani istorii.* Kharkiv, 2023 [in Ukrainian].
[Андрущенко Е. Архіви КДБ. Невигадані історії. Харків, Віват, 2023. 400 с.].
25. Vazhan, O. H. *KDB URSS ta neformal’ni ob’iednannia v period “horbachovs’koi perebudovy”. Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky.* 2010, 104: 68-77 [in Ukrainian].
[Бажан О. Г. КДБ УРСР та неформальні об’єднання в період “горбачовської перебудови”. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки.* 2010, 104. С. 68-77].
26. Vazhan, O. *Sproby protydii KDB URSS stanovlenniu ta funktsionuvanniu Narodnoho rukhu Ukrainy za perebudovu. Ukrains’kij istorychnyj zhurnal.* 2010. 1:35-41 [in Ukrainian].
[Бажан О. Спроби протидії КДБ УРСР становленню та функціонуванню Народного руху України за перебудову. *Український історичний журнал.* 2010. № 1. С. 35-41].
27. Jakovlev, A. (Ed.) *Lubjanka. Organy VChK-OGPU-NKVD-NKGB-MGB-MVD-KGB. 1917-1991.* Moscow, 2003 [in Russian].
[Лубянка. Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917-1991. Отв. ред. А. Яковлев. Москва, 2003].
28. Ushenko, V. *Ochyma rajonnoho hebista.* Kyiv. 2014 [in Ukrainian].
[Ушенко, В. Очима районного гебіста. Київ. 2014. 360 с.].

29. Legan, I., Dinaev V., Shmatko V. Iskat' novye podhody. K voprosu o doverennyh lichah organov KGB. *Sbornik KGB SSSR*. Moscow, 1989. 135:15-17 [in Russian].
[Леган И., Динаев В., Шматко В. Искать новые подходы. К вопросу о доверенных лицах органов КГБ. *Сборник КГБ СССР*. Москва. 1989. 135. С.15-17].
30. Zdanovich, A. V interesah ljudej vseh nacional'nostej. *Sbornik KGB SSSR*. Moscow, 1990, 144 (№ 53): 35-44 [in Russian]
[Зданович А. В интересах людей всех национальностей. *Сборник КГБ СССР*. Москва, 1990, 144 (№53). С. 35-44].
31. Plokhly, S. *The Man with the Poison Gun. A Cold War Spy Story*. New York, 2016.
32. Lucenko, L. Nekotoryj opyt roboty organov KGB SSSR, uchastvovavshij v likvidacii avarii na Chernobyl'skoj AES. *Trudy Vysshej shkoly KGB*. 1988, 43:241-232 [in Russian].
[Луценко Л. Некоторый опыт работы органов КГБ СССР, участвовавших в ликвидации аварии на Чернобыльской АЭС. *Труды Высшей школы КГБ*. 1988, 43. С. 241-232].
33. Smolij, V. (Ed.) Chornobyl's'ke dos'ie KGB. Suspil'ni nastroi. ChAES u postavarijnij period: zbirnyk dokumentiv pro katastrofu na Chornobyl's'kij AES. Kyiv. 2019 [in Russian].
[Чорнобильське дося КГБ. Суспільні настрої. ЧАЕС у поставарійний період: збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЭС. Відп. ред. В. Смолій. Київ. 2019].
34. Samojlenko, I., Litvin, V. Ukrainskie nacionalisty menjajut taktiku. *Sbornik KGB SSSR*. Moscow, 1989, 134 (44): 31-34 [in Russian]
[Самойленко, И., Литвин, В. Украинские националисты меняют тактику. *Сборник КГБ СССР*. Москва, 1989, 134 (44). С. 31-34].
35. Podgajnyj, P., Zolototrubov, V. Priobretaem opyt. *Sbornik KGB SSSR*. Moscow, 1989, 139 (49):16-23 [in Russian].
[Подгайный, П., Золототрубов, В. Приобретаем опыт. *Сборник КГБ СССР*. Москва, 1989, 139 (49). С.16-23].
36. Shama, N. Chto pokazala zabastovka shahterov. *Sbornik KGB SSSR*. Moscow, 1989. 137 (47):25-30 [in Russian].
[Шама, Н. Что показала забастовка шахтеров. *Сборник КГБ СССР*. Москва, 1989. 137 (47). С. 25-30].
37. Makarevich, Je. Filipp Bobkov i pjatoe Upravlenie KGB. Sled v istorii. 2015. URL: http://loveread.me/read_book.php?id=51109&r=42 [in Russian].
[Макаревич Э. Филипп Бобков и пятое Управление КГБ. След в истории. 2015. URL http://loveread.me/read_book.php?id=51109&r=42 (дата звернення 23.03.2024)].
38. Danulyenko, V.M. Ukraina v 1985—1991 rr.: ostannia hlava radians'koj istorii. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Даниленко В.М. Україна в 1985—1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ, 2018. 278 с.].
39. Vdumchivee vypolnjat' Prikaz № 0029 1975 goda. Po povodu poruchenij apparatam KGB, dejstvujushhim v kurortnyh rajonah. *Sbornik KGB SSSR*. Moscow, 1986, 112: 52-55 [in Russian].
[Вдумчивее выполнять Приказ № 0029 1975 года. По поводу поручений аппаратам КГБ, действующим в курортных районах. *Сборник КГБ СССР*. Москва, 1986, 112. С.52-55].
40. Odines, M., Poltoranin, M. Za poslednej chertoj. *Pravda*. 1987. 4 janvarja, № 4 (24991) [in Russian].
[Одинец, М., Полторанин, М. За последней чертой. *Правда*. 1987, 4 января, № 4 (24991)].
41. Za narushenie socialisticheskoj zakonnosti — k otvetu. *Sbornik KGB SSSR*. Moscow, 1987, 116:50-52 [in Russian].
[За нарушение социалистической законности — к ответу. *Сборник КГБ СССР*. Москва, 1987, 116. С.50-52].

42. Shypotilova, O. Hromads'ko-politychna diial'nist' Narodnoho Rukhu Ukrainy na terytorii Mykolaiivs'chyny (1989—1996 rr.): dys. ... kand. ist. nauk. Mykolaiv, 2013. 210 s. URL: <https://mnru.com.ua/novyny/gromadsko-politychna-diyalnist-narodnogo-ruhu-ukrayiny-na-mykolayivshhyni-1989-1996-rr>
[Шипотілова, О. Громадсько-політична діяльність Народного Руху України на території Миколаївщини (1989—1996 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Миколаїв, 2013. 210 с. URL: <https://mnru.com.ua/novyny/gromadsko-politychna-diyalnist-narodnogo-ruhu-ukrayiny-na-mykolayivshhyni-1989-1996-rr> (дата звернення 12.05.2024)].
43. Gricaenko, A.V. Nekotorye voprosy organizacii agenturnogo proniknovenija v zarubezhnye centry ideologicheskoi diversii v sovremennykh uslovijah. *Trudy Vysšej shkoly KGB*. 1988, 43:170-187 [in Russian].
[Грицаенко, А.В. Некоторые вопросы организации агентурного проникновения в зарубежные центры идеологической диверсии в современных условиях. *Труды Высшей школы КГБ*. 1988, 43. С. 170-187].
44. Bychkov, Ju., Zadorin, M. Rabotu s agenturoj — na uroven' sovremennykh trebovanij. *Sbornik KGB SSSR*. 1989, 133:37-41 [in Russian].
[Бычков, Ю., Задорин, М. Работу с агентурой — на уровень современных требований. *Сборник КГБ СССР*. 1989, 133. С. 37-41].
45. Kurilo, I. Otkrovennyj razgovor ob agenutre. *Sbornik KGB SSSR*. 1989. 134:40-45 [in Russian].
[Курило, И. Откровенный разговор об агенутре. *Сборник КГБ СССР*. 1989. 134. С. 40-45].
46. Postanovlenie SK KPSS «O merah po rasshireniju glasnosti v dejatel'nosti organov KGB». *Izvestija SK KPSS*, 1989 [in Russian].
[Постановление ЦК КПСС «О мерах по расширению гласности в деятельности органов КГБ». *Известия ЦК КПСС*. 1989].
47. Golovkov, A. Predvaritel'nyj diaгноз. *Ogonjok*. 1990, 8: 28 [in Russian].
[Головков А. Предварительный диагноз. *Огонёк*. 1990, 8. С. 28].
48. Kalugin, O.D. Vid s Lubjanki. Moscow, 1990 [in Russian].
[Калугин, О.Д. Вид с Лубянки. Москва. 1990. 112 с.].
49. Shchekochihin, Ju. Ja — stukach. Moj psevdonim — Korchagin. *Literaturnaja gazeta*. 1991. 20 fevralja. URL: https://imwerden.de/pdf/prensa_digest_kgb_1991__ocr.pdf [in Russian].
[Щекочихин, Ю. Я — стукач. Мой псевдоним — Корчагин. *Литературная газета*. 1991. 20 февраля. URL: https://imwerden.de/pdf/prensa_digest_kgb_1991__ocr.pdf (дата звернення 12.04.2024)].
50. Lisova, V. Komunikatsii z hromads'kistiu KDB URSS v umovakh polityky hlasnosti (1987—1989 rr.). *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky*. 2021, 4 (Hruden'): 56-64. <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2021.4.56-64> [in Ukrainian].
[Лісова, В. Комунікації з громадськістю КДБ УРСР в умовах політики гласності (1987—1989 рр.). *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2021, 4 (Грудень). С. 56-64. <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2021.4.56-64>].
51. Lisova, V. «Navedennia rum'ian na vel'my pozhukhle oblychchia staroi stalins'ko-brezhnievs'koi shkoly»: informatsijno-propahandysts'ka diial'nist' KDB URSS u 1990—1991 rr. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB*. 2022, 2 (58):136-176 URL: http://resource.history.org.ua/publ/za_2022_2__6 [in Ukrainian].
[Лісова, В. «Наведення рум'ян на вельми пожухле обличчя старої сталінсько-брежневської школи»: інформаційно-пропагандистська діяльність КДБ УРСР у 1990—1991 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2022, 2 (58). С. 136-176. URL: http://resource.history.org.ua/publ/za_2022_2__6 (дата звернення 14.05.2024)].

52. Bocharnikov, V. O reorganizacii raboty s neglasnym apparatom. *Sbornik KGB SSSR*. 1990, 145: 36-41 [in Russian].
[Бочарников, В. О реорганизации работы с негласным аппаратом. *Сборник КГБ СССР*. 1990, 145. С. 36-41].
53. Kul'chyn's'kyj, M. Yak vidbuvalysia pershi antykomunistychni mitynhy v SRSR ta iak komunisty probuvaly spriamuvaty oburennia u vyhidne ruslo. Uryvky zi spohadiv. *Teksty*. 2023: URL: <https://texty.org.ua/articles/111094/yak-vidbuvalysya-pershi-antykomunistychni-mitynhy-v-srsr-ta-yak-komunisty-probuvaly-spriamuvaty-oburennia-u-vyhidne-ruslo/> [in Ukrainian].
[Кульчинський, М. Як відбувалися перші антикомуністичні мітинги в СРСР та як комуністи пробували спрямувати обурення у вигідне русло. Уривки зі спогадів. *Тексти*. 2023. URL: <https://texty.org.ua/articles/111094/yak-vidbuvalysya-pershi-antykomunistychni-mitynhy-v-srsr-ta-yak-komunisty-probuvaly-spriamuvaty-oburennia-u-vyhidne-ruslo/> (дата звернення 25.05.2024)].

Надійшла / Received 07.10.2024

Olena STIAZHINA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Leading Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Second Half of the Twentieth Century,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
fotodonetsk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2781-4261>

“CASES OF REFUSAL HAVE BECOME MORE FREQUENT...”:
A GRASSROOTS NETWORK OF SECRET KGB EMPLOYEES
OF THE UKRAINIAN SSR IN THE CONTEXT
OF THE SYSTEMIC CRISIS OF 1985—1991

The purpose of this article is to analyze the activities and attitudes of KGB agents in the Ukrainian SSR in the period 1985—1991. **The tasks** of the work are focused on the following questions: how the KGB recruited secret agents, what was the number of agents and the dynamics of their number, how they were used, how and why the attitudes of agents changed during this period, how KGB officers reacted to changes in agent behavior. **The methodological basis** of the analysis is the efficiency of agency. **The scientific novelty**. The agents are considered not as technological parts of the political control system but as individuals who were capable of both obedience and resistance to the KGB in the conditions when this resistance became possible. **The main results**. In 1985—1991, the KGB of the Ukrainian SSR continued to create a circle of people who, for various reasons, provided the KGB with information about their environment, “signaled” about anti-state sentiments of certain individuals, agreed to carry out provocations, collected compromising materials, etc. While in 1986—1987, secret agents dutifully performed their functions, in the following years, they began to show anxiety about their activities and later refused to cooperate at all. During the two years 1987—1989, the number of agents in the KGB of the Ukrainian SSR decreased by almost ten thousand people. The main reason for the agents’ refusal to continue cooperation was the fear of losing their reputation in the eyes of their inner circle. Agents insisted that such cooperation was immoral and inappropriate in the context of the policy of “Glasnost”. Looking for a solution to preserve agents, the KGB officers of the Ukrainian SSR agreed on the readiness to put cooperation on a contractual, monetary basis and destroy all agent files and other documents that could harm the reputation of secret agents.

Keywords: *secret agents, KGB Ukrainian SSR, recruitment, KGB officers, national movements.*